

**ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С. СКОВОРОДИ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**ТРЕТЯК ЛЮДМИЛА МИКОЛАЇВНА**

УДК 281.9(477.8) «1945/1964»

**ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНСЬКО-РОВЕНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ РОСІЙСЬКОЇ  
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В 1945-1964 РР.**

**09.00.11 – релігієзнавство**

**АВТОРЕФЕРАТ**  
**дисертації на здобуття наукового ступеня**  
**кандидата історичних наук**

**Київ - 2013**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження** обумовлена низкою важливих об'єктивних обставин. По-перше, образ священнослужителя, спотворений і нав'язаний радянською владою, довгі роки викликав недовірливе ставлення серед населення. Незважаючи на те, що минуло 20 років із часу створення незалежної української держави, яка гарантує свободу і рівність віросповідань своїм громадянам, ставлення до православного духовенства змінилося далеко не у всіх. Причиною цього є наслідки радянської атеїстичної політики, яка проводилася в різних сферах життя. З метою ліквідації цього явища, потрібно ретельно його дослідити, визначити причини, проаналізувати наслідки. По-друге, Україна вважається країною з високими показниками злочинності, розлучень, абортів, суїцидів, що свідчить про низький моральний рівень її громадян. Сучасне українське суспільство не має високого духовного фундаменту, адже він всіляко руйнувався марксистсько-ленінською ідеологією, терорами та переслідуваннями духовенства. Для того, аби вийти з духовної кризи, кожному громадянину, сім'ї і суспільству загалом, потрібен мудрий духовний наставник. По-третє, багато українців після падіння радянської атеїстичної ідеології ще й досі перебуває в процесі самопізнання і самоідентифікації. Вони намагаються відродити духовні цінності, відновити у своїх сім'ях давні національні звичаї та традиції. По-четверте, дослідження, які були проведені, не дозволяють відтворити повної об'єктивної картини повсякденного життя парафіяльного духовенства та його служіння Богові і людям. Довгий час джерельні матеріали були недоступними, а тема - закритою для наукових досліджень. Побутові умови проживання, родина, кар'єра, взаєностосунки священника РПЦ і вірянина не досліджувалися в роки СРСР, а сучасні історики лише частково розкрили ці питання. По-п'яте, важливим завданням є вивчення й отримання історичного досвіду взаємовідносин держави і церкви, з метою осмислення і врахування всіх недоліків для створення нової моделі відносин між державним службовцем і священнослужителем. Таким чином, дослідження життя та діяльності православного духовенства за часів правління Сталіна та Хрущова має глибоке теоретичне і практичне значення.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертація виконувалася в рамках українсько-польського освітнього проекту, реалізованого Європейським колегіумом польських і українських університетів та в межах науково-дослідної теми Інституту історичної географії костелу в Польщі Люблінського Католицького Університету імені Івана Павла II.

**Об'єктом** дослідження є православне духовенство Волинсько-Ровенської єпархії у 1945-1964 рр. як окрема соціальна група населення.

**Предметом** наукової роботи є соціально-економічні, політичні, культурно-освітні перетворення, а також інші аспекти життя, що впливали на формування священнослужителя як особистості.

**Метою** дослідження є просопографічний аналіз православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії у 1945-1964 рр. як окремої соціальної групи населення. Для досягнення мети слід виконати такі дослідницькі завдання:

- проаналізувати рівень вивчення теми в історіографії, визначити стан та інформативні можливості джерельної бази;
- створити картотеку духовенства, яке працювало у храмах Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ у 1945-1964 рр.;
- за допомогою анкетування відтворити біографію священнослужителів;
- простежити тенденції та зміни, які відбувалися в кількісному складі духовенства впродовж 1945-1964 рр., визначити причини міграції;
- відобразити структуру віку православного духовенства Волині у 1945-1964 рр.;
- з'ясувати, чи середній вік духовенства відрізнявся у 1950 і 1960-х рр.;
- визначити територіальне та соціальне походження священників та дияконів;
- визначити чинники, які впливали на розвиток священницької кар'єри, обчислити стаж церковної служби кліриків;
- дослідити сім'ю, з якої походив священник;
- простежити історію священницьких династій;
- охарактеризувати родину священника (дружина, діти);
- визначити ступінь участі духовенства в парафіяльному управлінні та повсякденному житті громади;
- з'ясувати сутність та глибину змін економічного та правового становища православного духовенства;
- описати побутові умови, у яких проживали родини священнослужителів;
- визначити доходи та суму сплачених податків священників та дияконів, встановити, чи існує між ними залежність;
- простежити еволюцію соціального захисту священнослужителів.

**Хронологічні рамки** дослідження охоплюють період другої половини 40-х – початок 60-х рр. XX ст. У 1945 р. в Москві відбувся Помісний собор, на якому патріархом Московським і всія Русі обрано Алексія І. У цьому ж році рішенням патріарха Алексія та

російського Священного Синоду утворено Волинсько-Ровенську єпархію, тому саме 1945 рік вважається нижньою межею дослідження. Верхня межа зумовлена звільненням М. Хрущова від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС і члена Президії ЦК КПРС, що потягнуло за собою зміну політичного курсу щодо релігії.

**Географічні межі** наукової роботи окреслені межами Волинської і Рівненської областей, православні громади яких були об'єднані у Волинсько-Ровенську єпархію РПЦ з центром у Луцьку.

**Наукова новизна** дисертації визначається метою, предметом, дослідницькими завданнями. Робота є комплексним науковим просопографічним дослідженням, яке має на меті дослідити духовенство як окрему соціальну групу населення та визначити вплив на формування священнослужителя як особистості, соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх перетворень, які відбувалися в країні. В дослідженні обґрунтовується низка теоретичних положень, що мають наукову новизну:

- проаналізовані тенденції та процеси, які мали місце протягом 1945-1964 рр. у Волинсько-Ровенській єпархії РПЦ, характеризувалися доволі інтенсивною динамікою змін, що значною мірою перебували у залежності від церковно-релігійної політики радянської влади, спрямованої на згортання церковно-релігійних процесів;

- за визначений хронологічний період віковий ценз православного священства був доволі строкатим, в контексті чого спостерігалось поступове омолодження його складу;

- виходячи з територіального й соціального походження священників та дияконів, переважну більшість яких становили вихідці з села, доведено, що географія походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ 1945-1964 рр. була досить широкою, і охоплювала 13 областей України, а також терени Білорусі, Молдови, Росії та Польщі;

- встановлено, що в порівнянні з початком ХХ ст., коли рівень станової замкнутості священицьких родин був дуже високим, то в середині цього ж століття священицькі династії, з давніми православними традиціями, намагалися його подолати;

- з'ясовано, що в повоєнне двадцятиріччя на світоглядне становлення православного духовенства взагалі, і священства Волинсько-Ровенської єпархії як його частини, справляла радянська політико-ідеологічна система виховання, сутність якої визначала політика ліквідації духовенства як класу;

- доведено, що в зазначений період неухильно знижувався загальноосвітній рівень духовенства, що в принципі відповідало і узгоджувалося з політикою радянської влади та її становленням до релігії й церкви;

- на основі неопублікованих джерел та архівних даних, що зберігаються в державних архівах Волинської та Рівненської області, а саме з реєстраційних книг духовенства, звітів,

рапортів, автобіографій, списків священнослужителів та ін. створено картотеку, що нараховує 449 одиниць і включає основні біографічні віхи духовенства Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ.

**Методологічною основою** є принцип історизму, що дозволяє дослідити історичні явища і процеси з позицій діалектики, простежити взаємозв'язок між ними; принцип наукової всебічності та об'єктивності, тобто комплексний аналіз усієї сукупності джерел, які стосуються різних факторів життя та діяльності духовенства Волинсько-Ровенської єпархії.

**Основним методом дослідження** є просопографічний, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням усіх чинників, що впливали на формування особистості. У науковій роботі також використано хронологічний метод, за допомогою якого події описано в певній історичній послідовності. Порівняльно-історичний метод застосовувався для визначення відмінностей серед священників різних вікових груп, а саме при аналізі соціального походження, освітнього рівня, розвитку кар'єри, священницьких династій. За допомогою статистичного методу при характеристиці духовенства досліджено кількісні показники. Застосування саме цих методів дослідження вимагала від нас проблематика, порушена у дослідженні.

**Практичне значення** дисертації визначається науковою новизною отриманих результатів і полягає у можливості їх використовування у навчально-виховному процесі вищої школи під час розробки навчально-методичної літератури, спеціальних лекційних курсів, семінарських занять з релігієзнавства, історії України, історії релігії. Статистичні дані, які містяться у дослідженні, можуть бути використанні фахівцями при створенні географічних карт, що відображатимуть релігійну ситуацію Волині у 1945-1964 рр.

**Апробація результатів роботи.** Основні положення та результати дисертації обговорювалися на докторських семінарах Люблінського Католицького Університету імені Івана Павла II та були представлені на 11 міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме: «Українська діаспора: проблеми дослідження» (Острог, 2006), Дні науки Європейського колегіуму польських і українських університетів (Люблін, 2007, 2008, 2010), «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» (Острог, 2007), «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (Луцьк, 2009), «Історія релігій в Україні» (Львів, 2010, 2012), «Релігійні фактори в контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (Острог, 2010, 2012), «Актуальні проблеми міжнародних відносин та інтереси України» (Острог, 2012).

**Публікації.** Здобуті автором наукові результати висвітлено в 6 публікаціях, 3 з яких – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, двох частин, висновків, списку використаних джерел і літератури (29 сторінок), 30 таблиць та 5 діаграм. Перша частина містить в собі п'ять розділів та сімнадцять підрозділів. У другій частині містяться анкети 449 священнослужителів. Загальний обсяг дисертації становить 294 сторінки.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі дослідження, окреслено методологічну основу, вказано на зв'язок із науковими темами, сформульовані мета, завдання, наукова новизна, практичне значення та повідомлено про апробацію результатів.

**Розділ 1 “Історіографія та джерельна база дослідження”** присвячений аналізу наукової розробки теми, у ньому характеризуються використані джерела.

Історія православної церкви в Україні 1945-1964 рр. в різні періоди більшою чи меншою мірою привертала до себе увагу різних дослідників – вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і тих, хто займається дослідженням нині. Причому кожна група дослідників, залежно від ідеологічних, політичних та конфесійних уподобань, зробила свій вагомий внесок у наукову розробку цієї теми. Історіографічному аналізу від кінця 1940-х рр. і до сьогодні присвячений підрозділ **1.1 «Література»**.

Радянські автори, з огляду на обставини, які склалися за умов правління тоталітарної влади, не могли об'єктивно висвітлити церковну історію, тому історія православної церкви протягом другої половини 40-х – першої половини 50-х років ХХ ст. виявилася найбільш висвітленою в працях зарубіжних авторів, а саме А. Жуковського<sup>1</sup>, Д. Поспеловського<sup>2</sup>.

Нові наукові підходи в сучасній українській та російській історіографії до висвітлення проблеми духовенства РПЦ за радянських часів були закладені у 1990-х рр. у дослідженнях В. Барана<sup>3</sup>, В. Пашенка<sup>4</sup>, О. Васильєвої<sup>5</sup>, С. Гордуна<sup>6</sup>. Досить значним внеском у висвітлення цієї проблеми є праці В. Борщевича. Використавши нові архівні матеріали, він одним з перших зумів здійснити комплексний об'єктивний аналіз історії церкви на Волині у ХХ ст. Володимир Трохимович першим встановив масштаби репресій, які застосовував сталінський режим у 1944 – 1950 рр. проти волинського духовенства<sup>7</sup>; ретельно дослідив долю Автономної православної церкви на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським) та простежив пастирський шлях колишніх автономістів<sup>8</sup>, зібрав інформацію про життя

<sup>1</sup> Жуковский А., Сучасний стан церкви і релігії в Україні // Наукові записки українського вільного університету. Церква і релігія в Україні 50 літ після жовтневої революції (1917-1967). - Мюнхен, 1984. - Т. 11-12. - С. 62-80.

<sup>2</sup> Поспеловский Д. В., Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995.

<sup>3</sup> Баран В., Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Баран В., Влада і церква: з історії взаємин у 1945 – 1965 рока., - Сучасність.- 1995. - № 5. - С. 113 – 128.

<sup>4</sup> Пашенко В., Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997.

<sup>5</sup> Васильева О., Русская православная церковь и советская власть в 1927-1943 годах // Вопросы истории. - 1994. - № 4. - С. 35-47.

<sup>6</sup> Гордун С., Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской Патриархии. – 1993. - №1. – С. 39-49.

<sup>7</sup> Борщевич В., Доля священників УАПЦ Волині у 1944 – 1959 рр. - Луцьк, 1997; Борщевич В., Українське церковне відродження на Волині (20 – 40-ві рр. ХХ ст.). - Луцьк, 2000.

<sup>8</sup> Борщевич В., Автономна православна церква на Волині. - Луцьк 1998.

Волинських священиків<sup>9</sup> та цілих священницьких династій<sup>10</sup>. Особливо його зацікавила родина Кульчинських, якій присвячена окрема стаття<sup>11</sup>. У 2010 р. побачила світ монографія В. Борщевича, присвячена православному духовенству Волині ХХ ст.. У ній розглядаються етапи формування та основні тенденції розвитку волинського духовенства, його ідейна орієнтація. Також дослідник пише про церковно-громадську та культурно-просвітницьку діяльність священиків, про їх співпрацю з політичними силами. Не залишилося без уваги питання соціального захисту священства<sup>12</sup>.

Про православні храми та монастирі, духовенство і віруючих Волині писали дослідники з Луцька В. Милусь<sup>13</sup>, А. Моренчук<sup>14</sup>.

Значний внесок у дослідження післявоєнного періоду історії православ'я на Волині зробив В. Рожко. Автор – один із небагатьох науковців, який присвятив пошукову роботу церковній історії краю. Його історико-краєзнавчі нариси про монастирі, навчальні заклади Волині висвітлюють багато сторінок духовності українського народу. Описуючи долю волинських святинь, дослідник подає відомості про післявоєнні події. Вони побудовані на архівних джерелах, містять елементи усної історії. Тому В. Рожку вдалося зафіксувати маловідомі або ж зовсім невідомі факти переслідувань духовенства, віруючих краю у 1940–1950-х і наступних роках панування радянської системи. До недоліків названих досліджень можна зарахувати їхню фрагментарність, значний ступінь суб'єктивізму<sup>15</sup>.

Тему співпраці духовенства з органами державної безпеки розкрила російська дослідниця І.І.Маслова<sup>16</sup>. Ю. Гераськів вивчав управління РПЦ у парафіях, порушивши при цьому питання, яке стосувалося господарсько-економічного життя духовенства<sup>17</sup>.

<sup>9</sup> Борщевич В., Волинський пом'яник. - Рівне, 2004.

<sup>10</sup> Борщевич В., Православні священні династії Волині у ХХ ст.// Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Рівне, 2008. - Випуск 14. - С. 86-92.

<sup>11</sup> Борщевич В. Т., Священіча традиція родини Кульчинських: отець Володимир// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. - Луцьк, 2007. - Випуск 13. - С. 89-93.

<sup>12</sup> Борщевич В. Т., Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція: монографія. – Луцьк, 2010.

<sup>13</sup> Милусь В. І., Духовенство і віруючі Волинсько-Рівненської єпархії другої половини 40-50 років ХХ ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. - Випуск 10, С. 123-128.

<sup>14</sup> Моренчук А. А., Ліквідація українських монастирів під час хрущовської антицерковної кампанії //Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. - Випуск 10. - С. 56-61; Моренчук А. А., Моренчук Т. А., Причини згорання хрущовської антицерковної кампанії// Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2005. - Випуск 6. - С. 65-68.

<sup>15</sup> Рожко В., Православні монастирі Полісся. – Луцьк, 1996; Рожко В., Духовні православні освітні заклади Волині Х-ХХ ст. - Луцьк, 2002; Рожко В., Нарис історії української православної церкви на Волині (870-2000 рр.): історико-краєзнавчий нарис. - Луцьк, 2001.

<sup>16</sup> Маслова І.І., Русская Православная Церковь и КГБ (1960-1980-е годы) // Вопросы истории. – 2005. - №12. - С.86-96.

<sup>17</sup> Гераськин Ю.В., Приходское управление Русской православной церкви в ХХ в. // Вопросы истории. – 2009. - №2. - С.147-154.



Напрацювання польських дослідників, таких як М. Папєжинська-Турек<sup>18</sup>, К. Урбан<sup>19</sup>, А. Міронович<sup>20</sup>, У. Павлючик<sup>21</sup>, М. Ленчевський<sup>22</sup>, дозволили детально вивчити питання, присвячене освітньому рівню Волинсько-Ровенського духовенства, яке навчалося в період II Речі Посполитої.

Мемуарна література про діяльність РПЦ та духовенства в післявоєнний період представлена споминами церковного історика, ректора Волинської духовної семінарії протоієрея Петра Влодека.

**Підрозділ 1.2 «Джерела».** Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали та опубліковані документи.

Найбільш важливу роль у дослідженні відіграють архівні неопубліковані матеріали, які є основним джерелом праці. Документи зберігаються у фонді Уповноваженого Ради в справах православної церкви при Раді Міністрів УРСР у Ровенській області Державного архіву Рівненської області та у фонді Уповноваженого Ради в справах православної церкви при Раді Міністрів УРСР у Волинській області Державного архіву Волинської області. Документи, які зберігаються в обох архівах, містять багато звітів та статистичних даних Уповноважених у справах РПЦ у Волинській та Ровенській області, довідки, реєстраційні справи, списки, рапорти та автобіографії священників та дияконів, відомості про стан церков, а також листування Уповноваженого в справах РПЦ в області з республіканськими уповноваженими в справах РПЦ та місцевими радянськими органами в церковних питаннях, розпорядження та інструкції Ради.

Простежити кількісні зміни серед духовенства Волинсько-Ровенської єпархії допоможуть укази єпархіального архієрея, списки священників і священнослужителів<sup>23</sup>; річні інформаційні звіти про діяльність релігійних об'єднань<sup>24</sup>; листування представників державної влади про кількість церков та їх діяльність<sup>25</sup>; доповіді та довідки уповноважених Ради в справах РПЦ у Волинській та Ровенській області про діяльність РПЦ та архієпархіального управління<sup>26</sup>; реєстраційні справи РПЦ по селах Ровенської області<sup>27</sup>;

<sup>18</sup> Papierzyńska-Turek M., Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. – Warszawa, 1989.

<sup>19</sup> Urban K., Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956: studia i materiały. - Kraków, 1998.

<sup>20</sup> Mironowicz A., Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów. – Białystok, 2003; Mironowicz A., Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2005; Mironowicz A., Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce. - Białystok, 2006; Mironowicz A., Kościół prawosławny w Polsce. – Białystok, 2006.

<sup>21</sup> Pawluczuk U., Seminaria duchowne w Krzemieńcu i w Wilnie// Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej. – Białystok, 2002.

<sup>22</sup> Lenczewski M., Studium teologii prawosławnej na uniwersytecie warszawskim w latach 1925-1939.- Warszawa, 1992.

<sup>23</sup> ДАРО, Р-204, оп.11, спр.11.

<sup>24</sup> ДАВО, Р-393, оп.2, спр.114.

<sup>25</sup> Там само, оп.3, спр.2.

<sup>26</sup> Там само, оп.2, спр.116.

<sup>27</sup> ДАРО, Р-204, оп.11, спр. 67, 120.

довідки про реєстрацію духовенства РПЦ по Ровенській області<sup>28</sup>; відомості про основні парафії і приписні пункти, реєстрації церков і особовий склад духовенства у Ровенській області<sup>29</sup>; рішення облради про зняття з обліку релігійних общин і передачі будівель молитовних будинків у відомство райрад за 1950-1955 рр.; статистичні відомості єпархії Ровенської області<sup>30</sup>, вказівки єпархіального управління, рапорти і прохання священнослужителів<sup>31</sup>.

Поіменний список зареєстрованого духовенства в Ровенській області Волинсько-Ровенської єпархії зберігається у справах Державного архіву Рівненської області<sup>32</sup>. В справі 6 «Список священнослужителів РПЦ Ровенської області за 1944-1953 рр.» на 297 аркушах міститься така інформація: назва населеного пункту, рік заснування церкви, назва церкви, прізвище, ім'я, по батькові священика або диякона, рік його народження, дата прийняття на облік, стаж служіння, освіта, дата зняття з обліку.

Листування уповноваженого у справах православної церкви з архієпископом Волинським і Ровенським про призначення і переміщення священнослужителів РПЦ укомплектоване за кожен окремий рік із 1944 до 1964 рр. у фонді Рівненського та Волинського архівів. Завдяки цим документам можна чітко простежити міграцію, яка відбувалася у парафіях. Також зберігаються довідки про прийняття та зняття з обліку із зазначенням причини та місця, куди саме вибув той чи інший священнослужитель. У списках благочинних і благочинницьких округів, які містяться серед листів, вказується кількість церков, священиків і дияконів у кожному окрузі області<sup>33</sup>.

Надзвичайно цінним є матеріал, який зберігається у справі 34 «Сведения об основных приходах и приписных пунктах, регистрации церквей и личном составе духовенства Ровенской области по состоянию на 24 марта 1949 г.». На аркушах справи містяться списки благочинних і благочинницьких округів, вказується кількість церков, священиків і дияконів у кожному окрузі області; списки служителів релігійних культів, які повернулися з ув'язнення із зазначенням дати звільнення і місця служби на момент складання списку<sup>34</sup>.

Завдяки архівним джерелам можна простежити рівень фінансових доходів духовенства<sup>35</sup>, адже в них подаються дані про річні прибутки церкви, священика та диякона-псаломщика, а також вказується сума сплачених податків. Можна дізнатися про побутові та житлові проблеми, з якими зіткнулися священнослужителі наприкінці 1940-х рр..<sup>36</sup>

<sup>28</sup> Там само, спр.33.

<sup>29</sup> Там само, спр.21.

<sup>30</sup> Там само, спр.86.

<sup>31</sup> Там само, спр.77, 81.

<sup>32</sup> Там само, спр. 6, 64, 77, 104.

<sup>33</sup> Там само, спр.16, 56, 78, 93, 100.

<sup>34</sup> Там само, спр.34, арк. 52-54.

<sup>35</sup> ДАРО, Р-204, оп.11, спр.21, 57-61.

<sup>36</sup> ДАРО, Р-204, оп.11, спр.73.

Найбільшу кількість друкованих документів для написання наукової роботи було взято з офіційного періодичного видання РПЦ «Журнал Московской Патриархии».

У розділі 2 «Територія, устрій та парафіяльна мережа Волинсько-Ровенської єпархії», підрозділ 2.1 «Адміністративно-територіальний поділ єпархії» описується коротка історія єпархії та її адміністративно-територіальний поділ. Після того, як на початку 1944 р. радянська армія оволоділа Луцьком і встановила контроль над більшою частиною Волині, православну церкву було повторно включено до Московської патріархії, а в 1945 р. рішенням патріарха Алексія та російського Священного Синоду утворилася Волинсько-Ровенська єпархія. До її складу увійшли дві області: Волинська та Ровенська. Кордони єпархії збігалися з державними кордонами – обласними і республіканськими. Адміністративно РПЦ поділялася на церковно-територіальні одиниці – єпархії, своєю чергою, єпархія поділялася на благочинницькі округи, а до складу благочинь входили парафії.

Підрозділ 2.1 присвячений внутрішній структурі Волинсько-Ровенської єпархії 1945-1964 рр. Волинсько-Ровенська єпархія у своїй діяльності керувалася «Положенням про управління Руською Православною Церквою», яке було прийняте на Помісному Соборі 31 січня 1945 р. Єпархію очолював архієпископ Волинський і Ровенський.

Що стосується управління окремими частинами єпархії, то ними керували благочинні, які призначалися єпархіальним архієреєм. Благочинний керував церковним життям окремих парафій через настоятелів храмів – священиків.

Парафії теж мали свою структуру, до якої входили: настоятель, парафіяльні збори, голова парафіяльної ради, помічник голови, скарбник, ревізійна комісія. Очолював парафію настоятель.

У підрозділі 2.3 «Парафіяльна мережа єпархії» аналізуються кількісні зміни, які відбувалися в єпархії впродовж 1945-64 рр. Робляться спроби з'ясувати причини зменшення кількості чинних і збільшення числа недіючих церков у Волинсько-Ровенська єпархії. За кількістю парафій Волинсько-Ровенська єпархія в 1945-1964 рр. була однією з найбільших єпархій Радянського Союзу. Найбільше церков Волинсько-Ровенської єпархії розміщувалося по селах. У кожному районному центрі, як правило, чинною залишалася одна церква. У середньому одну парафію мало три сільських населених пункти.

У розділі 3 «Структуральний аналіз духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945-64 рр.» робиться спроба створення соціального портрета групи священнослужителів.

У підрозділі 3.1 «Кількісний склад духовенства» визначається кількість священиків та дияконів у кожній парафії єпархії, аналізуються зміни, які відбувалися впродовж 20 років. Якщо в 1940-х рр. відчувалася значна нестача священнослужителів, яку архієпископ

усілякими способами намагався поповнити повторним рукопокладенням священиків Української Автокефальної церкви, духовенством, яке повернулося з Німеччини, священиками з Холмщини та колишніми греко-католиками, то вже в середині 1950-х рр. у Волинсько-Ровенській єпархії спостерігається надлишок кадрів, що, своєю чергою, призвело до міграційних процесів. Також важливою причиною, через яку священнослужителі переміщалися з однієї парафії на іншу було уникнення репресій і переслідувань з боку влади. Найчастіше священики та диякони виїжджали на Південь України та в Росію. Деякі клірики кілька разів на рік змінювали своє місце перебування.

Найбільша кількість священиків Волинсько-Ровенської єпархії проживала і працювала у селах, натомість на початку 1960-х рр. диякони залишилися лише у містах. Для встановлення повного контролю державної влади над духовенством на уповноважених Ради у справах ПЦ при Раді Міністрів СРСР на місцях була покладена функція реєстрації священиків і дияконів. Кожний священик був зобов'язаний зареєструватися в уповноваженого за місцем проживання, після чого йому видавалася довідка відповідного зразка.

**У підрозділі 3.2 «Структура віку»** робиться спроба визначити середній вік православного духовенства Волині у 1945-1964 рр., а також з'ясувати, чи середній вік духовенства у 1950-х рр. відрізнявся від середнього віку священнослужителів у 1960-х рр.?

Як виявилось в ході дослідження, структура віку православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії має такий вигляд. Група найстарших священиків та дияконів народилася 1870-1900 рр., група наймолодших – на початку 1930-х рр.. Цих священнослужителів розділяє не лише велика кількість років, а в першу чергу – життєвий довід, адже найстарші священики пережили Першу і Другу світові війни, повоєнні лихоліття, сталінські терори, а також їм довелося вчитися і працювати в різних державах, оскільки територія, на якій згодом утворилася Волинсько-Ровенська єпархія наприкінці XIX - початку XX ст., була під владою Російської імперії, II Речі Посполитої, а в 1939 р. увійшла до складу СРСР. Натомість свідомість представників останньої, наймолодшої групи, формувалася на основі марксистко-ленінської ідеології.

**У підрозділі 3.3 «Соціальне і територіальне походження духовенства»** з'ясовується, з якого роду походить священик чи диякон, ким були його батьки, як довго існували священицькі династії, причини їхнього зникнення. Також визначається географія походження священнослужителів. Як виявилось в ході дослідження, вона була досить широкою й охоплювала 13 областей України, а також тут були священики з Білорусі, Молдови, Росії та Польщі.

Більшість духовенства походила з села. Проте у 1960-х роках кількість духовенства сільського походження зменшилася, натомість збільшилося число тих, хто народився у місті. Серед останніх більша частина походить із невеликих містечок, однак також були священики з обласних центрів, а саме з Житомира, Рівного, Любліна, Києва, Вінниці.

Священиками ставали не лише молоді люди, які одразу після закінчення школи йшли вчитися в духовну семінарію і отримували священство. Часто це були чоловіки середнього віку, а за плечима мали чималий життєвий і професійний досвід. До того, як вони прийняли рішення проповідувати Слово Боже, вели різноманітну діяльність. З'ясувати, чим саме займалися священнослужителі до висвяти в сан, їхній середній вік та вік прийняття хіротонії, а також про перспективи просування у священицькій роботі, має на меті **підрозділ 3.4 «Кар'єра»**.

Останній **підрозділ 3.5 «Родина священиків»**. Якщо ще на початку ХХ ст. рівень замкнутості священицьких родин був дуже високим, то в середині цього ж століття священицькі династії з давніми православними традиціями заміняє духовенство, яке походило з бідних, малоосвічених селянських родин. Причиною такого явища був тиск, який чинився на священицькі родини з боку влади: тотальний контроль, переслідування, допити. Деякі священики не хотіли, аби їхні діти йшли шляхом батьків, тому переконували обирати інші спеціальності, такі як вчитель, лікар, інженер. Натомість священиками ставали діти незаможних селян, для яких духовний сан означав вищий ступінь розвитку.

**Розділ 4 «Освітній рівень духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945-1964 рр.»** складається з чотирьох підрозділів. У **підрозділі 4.1 «Характеристика освітньої підготовки духовенства»** зроблена спроба спочатку охарактеризувати освітню підготовку всього духовенства, яке служило у парафіях Ровенської області у 1945-1964 рр., а потім розглянути окремі вікові групи священнослужителів. Оскільки на Волині у першій половині ХХ століття, а саме в цей період здобували освіту священики та диякони, які нас цікавлять, відбувалися часті політичні зміни, можна припустити, що вони впливали не лише на формування світогляду майбутніх священнослужителів, а й на систему духовної освіти та рівень професійної підготовки. Для детального аналізу рівня підготовки священиків різних вікових груп робиться спроба порівняти систему навчання в конкретних духовних навчальних закладах різних періодів. У **підрозділі 4.2 «Модель православної освіти кінця ХІХ - початку ХХ ст.»** описується навчання в Холмській православної духовній семінарії 1875-1915 рр.. У **підрозділі 4.3. «Приготування до священства у 1918-1939 рр.»** досліджується навчальний процес на відділенні православної теології Варшавського університету, а в **підрозділі 4.4 «Духовна освіта в радянських навчальних закладах»**

аналізується навчальний процес у навчальному закладі радянського типу - Волинській духовній семінарії 1945-1964 рр.

Підготовка до священницької роботи у найстарших священників у більшості випадків мала такий вигляд: після закінчення церковно-парафіяльної школи хлопці йшли до духовного училища, а потім до семінарії, і лише після цього могли бути рукопокладені в священницький сан. Їхня підготовка до священницької роботи починалася з раннього дитинства, адже школах усіх типів основна увага приділялася духовному вихованню та моральній поведінці учнів. У роки, коли Західна Україна входила до території II Речі Посполитої, у волинських юнаків, які прагнули стати священниками, з'явилася можливість навчатися у Варшавському університеті. Саме тут у 1915 р. відкрилося відділення православної теології, де впродовж 15-річного існування здобуло вищу теологічну освіту 24 майбутніх священників Волинсько-Ровенської єпархії.

У радянський період ситуація змінилася. Антирелігійна робота з дітьми починалася вже в початковій школі. На цьому першому етапі основний наголос робився на "моральному" вихованні учнів. У навчальній програмі середніх шкіл не було Закону Божого та інших теологічних дисциплін, а в середніх спеціальних навчальних закладах читалися лекції на марксистсько-ленінську тематику. Кількість середніх спеціальних духовних навчальних закладів у Радянському Союзі з року в рік зменшувалася. З восьми чинних, наприкінці 1950-х років на середину 1960-х років залишилося лише три – Московська, Ленінградська та Одеська.

Зі зміною політичних режимів на території Волині також змінювалися вимоги до рівня освіченості кандидата на посвяту в священницький сан. Серед священників, які були рукопокладені до 1939 р., немає людей без спеціальної духовної освіти, натомість у 40-х рр. XX ст. належна підготовка священників була неможливою через нестачу кадрів, державну релігійну політику та відсутність спеціальних духовних навчальних закладів. Більшість священнослужителів закінчили лише кількадесятичні пастирські курси, а головним критерієм відбору стали політичні та ідеологічні погляди, які обов'язково повинні були відповідати ідеології панівної влади.

## **Розділ 5 «Соціально-економічне становище духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945-1964 рр.»**

**У підрозділі 5.1 «Доходи»** робиться спроба визначити прибутки та податки священнослужителів, встановити, чи існує між ними залежність, з'ясувати сутність та глибину змін економічного та правового становища православного духовенства, визначити ступінь участі духовенства в парафіяльному управлінні та повсякденному житті віруючих.

Легалізація церковного інституту Й. Сталіним у роки війни надала церкві право обмеженої юридичної особи. Усе зареєстроване священство знаходилося під повним контролем фінансових органів. Розмір доходів священника, який оподатковувався, визначався за його заявами. При цьому сума податку могла доходити до 81% від отриманого доходу. Разом з тим, податок визначався для кожного священника та диякона індивідуально. Зміни, внесені в Статут про управління РПЦ 1961 р., продиктовані важкою ситуацією, у якій опинилася церква на межі 50-60 рр. XX ст., привели до того, що духовенство опинилося фактично відстороненим від керування приходами, а юридично – взагалі від самих парафій.

У підрозділі 5.2 «Побутові умови» описуються умови, у яких проживало духовенство. Чи могли священнослужителі повністю віддатися служінню в той час, коли їхня сім'я опинялася без даху над головою? Як виявилось в ході дослідження, у другій половині 1940-х рр., після переходу парафіяльних будинків у державну власність, багато священнослужителів були змушені залишити церковні будинки, інші, добираючись до храму, долали кілька кілометрів.

Останній підрозділ 5.3 «Соціальний захист духовенства». В умовах радянської дійсності православне духовенство Волині було вимушене шукати внутрішні ресурси для налагодження системи соціального захисту. Якщо ще наприкінці 1940-х рр. Московська патріархія відмовлялася включати духовенство Волинсько-Ровенської єпархії до складу пенсіонерів РПЦ у зв'язку з їх причетністю в минулому до Автокефальної церкви, і єпископ намагався розв'язати проблему за допомогою одноразових виплат, то початок 1950-х рр. став часом включення священства Волині в пенсійний проєкт РПЦ, що означало постійне грошове забезпечення пенсіонерів Волинсько-Ровенської єпархії.

За допомогою літератури та джерел, а саме автобіографій священників та дияконів, їхніх рапортів, звітів, прохань і звернень, довідок, реєстраційних книг, різних списків, некрологів, вдалося відтворити біографію 449 священнослужителів, яка вміщена в **другій частині** роботи.

## ВИСНОВКИ

У висновках підбито підсумки дослідження.

1. Волинсько-Ровенська єпархія в 1945-1964 рр. була однією з найбільших єпархій Радянського Союзу за кількістю парафій. Однак їхня кількість упродовж 20 років досить часто змінювалася. Найбільше церков Волинсько-Ровенської єпархії розміщувалося у селах. У кожному районному центрі, як правило, чинною залишалася одна церква. У середньому одну парафію мали три населених пункту. Проте слід взяти до уваги, що в п'яти районах Ровенської області, а саме: у Ровенському, Гощанському, Межиріцькому, Корецькому та Демидівському - кожне друге село мало свою церкву, а в шести північних районах - лише кожне шосте село.

2. Кількість священників після війни значно скоротилася. Їх не вистачало на всі наявні парафії. Найбільша кількість священників Волинсько-Ровенської єпархії проживала і працювала у селах, натомість на початку 1960-х рр. диякони залишилися лише у містах. Серед духовенства Волинсько-Ровенської єпархії у другій половині 1940-х - початку 60-х років спостерігаються міграційні процеси, зумовлені в першу чергу політичною ситуацією. Для встановлення повного контролю державної влади над духовенством на уповноважених Ради у справах ПЦ при Раді Міністрів СРСР на місцях була покладена функція реєстрації священників і дияконів. Кожний священник був зобов'язаний зареєструватися за місцем проживання, після чого йому видавалася довідка відповідного зразка.

3. Структура віку православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії має такий вигляд: група старших священників та дияконів, народжених 1870-1900 рр., та група молодших – народжених на початку 1930-х рр. Ці священнослужителі різняться не лише за віком, а в першу чергу – життєвим досвідом. Загалом, більшість священників у 1945-1964 рр. мали вік від 50 до 60 років. При цьому середній вік священників, зареєстрованих у 1964 р., був вищим, ніж у священників, зареєстрованих у 1951 р. На початку 1960-х рр. зменшилася кількість священників віком від 20 до 34 років, натомість збільшилася кількість священників похилого віку.

4. Більшість духовенства походила з села. Однак у 1960-х роках кількість духовенства сільського походження зменшилася, натомість збільшилася кількість духовенства, яке народилося у місті. Серед духовенства міського походження більша частина походить із невеликих містечок, проте також були священники з обласних центрів, а саме з Житомира, Рівного, Любліна, Києва, Вінниці. Географія походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії 1945-1964 рр. була досить широкою. Вона охоплювала 13 областей України, а також тут були священники з Білорусі, Молдови, Росії та Польщі.



5. Якщо ще на початку XX ст. рівень замкнутості священицьких родин був дуже високий, то в середині цього ж століття священицькі династії, з давніми православними традиціями, заміняє духовенство, яке походило з бідних, малоосвічених селянських родин. Причиною такого явища був тиск, який чинився на священицькі родини з боку влади: тотальний контроль, переслідування, допити.

6. З другої половини 40-х років XX ст. можна було лише згадувати ті часи, коли дружини священиків не ходили на роботу, а займалися виключно дітьми та домашнім господарством. В часи радянської влади вони були змушені виконувати важку фізичну роботу в колгоспах: полоти буряки, збирати картоплю, працювати на току, доїти корів, оскільки не мали світської освіти.

7. Серед священиків і дияконів, які служили у 1945-1964 рр., найбільше рукопокладених у сан було під час війни, тобто у 1941-1945 рр., проте чимало було й священиків, які прийняли сан до 1918 р. Загалом, духовенство Волинсько-Ровенської єпархії 1945-1964 рр. висвячувалося в сан у період з 1890 до 1963 рр. Між першим і останнім священиком різниця у посвяті була більше 70 років. Слід взяти до уваги не тільки кількість років, а й історичні періоди, коли здійснювалася їхня хіротонія.

8. Священиками ставали не лише молоді люди, які одразу після закінчення школи йшли вчитися в духовну семінарію і отримували священство. Часто це були чоловіки середнього віку, які за плечима мали чималий життєвий і професійний досвід. Найбільша частина з них працювала в галузі освіти або в сільському господарстві, були серед них і залізничники, контролери, телеграфісти, бухгалтери, лісники, агрономи, столяри.

9. Професія священнослужителя не гарантувала стабільності, не кажучи про можливий кар'єрний розвиток. Виконувати свою професійну діяльність було непросто. Проте розуміння професійного обов'язку в кожного було різне. Одні намагалися нести Слово Боже не лише раз на тиждень, а й у тяжкі трудові будні, приєднуючись до сільських мешканців під час збирання картоплі чи буряків, інші – обмежувалися проведенням літургій по неділях та шукали можливості здобути нову професію.

10. Освітній рівень і професійна підготовка духовенства, яке служило в храмах Волинсько-Ровенської єпархії у 1945 - 1964 рр., були різними, адже серед священнослужителів були особи, які здобували освіту наприкінці XIX - поч. XX ст. в духовних навчальних закладах II Речі Посполитої та в духовних школах радянського типу. Зі зміною політичних режимів на території Волині змінювалися також вимоги до рівня освіти кандидата на посвяту в священицький сан.

11. У Волинсько-Ровенській єпархії з часу встановлення радянської влади відбулися вражаючі зміни в житті церкви та духовенства. Із 1940-го року духовенство було позбавлене

багатьох привілеїв, а головне, економічної бази – права на користування церковною землею, яка була головним джерелом їхнього матеріального забезпечення. Зміни, внесені в Статут про управління РПЦ 1961 р., привели до того, що духовенство опинилося фактично відстороненим від керування парафіями.

12. У другій половині 1940-х - початку 1960-х років побутові умови священнослужителів значно погіршилися після переходу парафіяльних будинків у державну власність. Будівлі, що були збудовані за кошти церковної громади, забрали для інших потреб радянської влади, у результаті чого багато священнослужителів опинилося без даху над головою, інші, добираючись до храму, долали кілька кілометрів. У часи радянської влади православне духовенство Волині було змушене шукати внутрішні ресурси для налагодження системи соціального захисту.

### **СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

1. Wykształcenie duchowieństwa eparchii Wołyńsko-Rówieńskiej Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej końca XIX początku XX wieku (województwa Roweńskiego) // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. – Lublin: Wyd. UMCS, 2009. – Т. 4/5.- С. 232-239.
2. Освітній рівень православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії в 1945-1964 рр. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів, 2010. – Книга 1. – С. 811-818.
3. Парафіальна мережа Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ 1945-1964 рр. // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». - Острог, 2010. – Вип. 3. - С. 254-261.
4. Діяльність Холмської православної духовної семінарії // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів, 2012. – С. 325-334.
5. Територіальне та соціальне походження духовенства Волинсько-Ровенської єпархії 1950-1960-х років// Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». - Острог, 2012. – Вип. 6. - С. 275-284.
6. Кар'єра православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії у 1945-1964 рр. - "Гілея: науковий вісник": Збірник наукових праць. - К., 2012. Випуск 62. – С. 64-69.

## АНОТАЦІЯ

Третяк Л.М. Духовенство Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ в 1945-1964 роках – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство Люблінський Католицький Університет імені Івана Павла II, Люблін, 2011.

Дисертація є першим просопографічним дослідженням православного духовенства Волинсько-Ровенської єпархії, яке ставило за мету відтворення соціального портрета духовенства. Визначено вплив на формування священнослужителя як особистості соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх перетворень, які відбувалися в країні. У дослідженні розглянуто низку проблем, які ніколи не порушувались в історіографії або згадувались лише побіжно: територіальне та соціальне походження духовенства, як змінювався середній вік духовенства протягом 1945-1964 рр., освітній рівень підготовки священнослужителів.

У результаті проведення дослідження було створено картотеку духовенства, яке працювало у храмах Волинсько-Ровенської єпархії РПЦ у 1945-1964 рр., та за допомогою анкетування відтворено біографію 449 священнослужителів.

**Ключові слова:** духовенство, православна церква, Волинсько-Ровенська єпархія, духовна семінарія.

## АННОТАЦИЯ

Третяк Л.Н. Духовенство Волынской-Ровенской епархии РПЦ в 1945-1964 гг. На правах рукописи. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Люблинский Католический Университет имени Ивана Павла II, Люблин, 2011

Диссертация является первым просопографическим исследованием православного духовенства Волынской-Ровенской епархии, целью которого есть создание социального портрета духовенства. Определено влияние на формирование священнослужителя как личности социально-экономических, политических, культурно-просветительных изменений, которые происходили в стране. В исследовании рассмотрен ряд проблем, которые раньше в историографии не поднимались или же исследовались частично, а именно: территориальное и социальное происхождение духовенства, как изменялся средний возраст духовенства в течение 1945-1964 гг., образовательный уровень подготовки священнослужителей.

В результате проведения исследования была создана картотека духовенства, которое работало в храмах Волынской-Ровенской епархии РПЦ в 1945-1964 гг., и с помощью анкетирования воссоздана биография 449 священнослужителей.

**Ключевые слова:** духовенство, православная церковь, Волынско-Ровенская епархия, духовная семинария

## SUMMARY

Lyudmyla Tretyak, The Orthodox clergy of Volyn'-Rivne Diocese in 1945-1964 – Manuscript.

This is the dissertation for the scientific degree Candidate of Sciences in History, Specialization 09.00.11 – Religion Studies. – The John Paul II Catholic University of Lublin, 2011

The dissertation is the first prosopographical study of the orthodox clergy of Volyn'-Rivne Diocese, aimed at recreation of the clergy's social portrait. The impact of social and economic, political, cultural and educational reforms, implemented in the country, on formation of personality of a clergyman has been determined. The study considers a number of issues that had not been raised in the historiography or had been mentioned briefly: territorial and social background of the clergy, change in the average age of the clergy during 1945-1964, the educational level of the clergy.

As a result of the study the file of the clergy who worked in the churches of Volyn'-Rivne Diocese of the Russian Orthodox Church in 1945-1964 has been created and the biography of 449 priests has been restored by using questionnaires.

**Key words:** clergy, orthodox church, the Volyn'-Rivne Diocese, the Orthodox theological seminary